

İSLAMİYET'TEN ÖNCEKİ TÜRK DEVLET GELENEKLERİNE GÖRE ORUN VE ÜLÜŞ (MEVKİ VE PAY)*

Kürşat KOÇAK

Dr. Mili Eğitim Bakanlığı kocakkursat@yahoo.com

ÖZET

Bozkır coğrafyasının uçsuz bucaksız sınırları içinde atlı konar göçer bir medeniyet kurmuş Türkler'de tören ve gelenekler devlet hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Orun ve Ülüş kurallarının eksiksiz uygulanması ise hükümdarın otoritesini ve gücünü pekiştirmiştir. Devlet hayatıyla ilgili tören ve geleneklerin halk gözünde uygulandığının ispatı ise hükümdarın kullanmış olduğu geleneksel sembollerdi. Bunlardan bir tanesi ise Orun ve Ülüş kurallarının hükümdar makamında uygulanmasıdır. Orun hükümdarın meclisinde oturulan yeri ifade ederken ülüş ise hükümdarın sofrasından devlet görevlilerinin almış olduğu pay anlamına gelmektedir. Orun ve ülüş kurallarına uymak hükümdara itaat anlamına gelirken bu davete katılmamak ise hükümdarın otoritesine itaatsizlik anlamına gelmekteydi.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Orun, Ülüş, Hükümdar

ORUN (PLACE OF WORK) AND ÜLÜŞ (SHARING) UP TO TURKISH TRADITIONS BEFORE ISLAM

ABSTRACT

For Turks who founded a migrant civilization in the endless steppe, customs and ceremonies were essential parts of state. Putting the exactly rules of orun and ülüş into practice strengthened the authority and power of the Ruler. The proof of carrying out customs and traditions about the state life in front of people was the traditional symbols of the Ruler. While orun refers to the place in the council, ülüş refers to officers' shares. Obeying the rules of orun and ülüş means obedience to the Ruler; on the other side not obeying them means rebellion.

Key words: state, orun, ülüş, ruler

* Bu makale Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar) adlı doktora tezinin bir kısmıdır.

GİRİŞ

Eski Türk devletlerinde hükümdarın, devlet adamları ve komutanlarla yapmış olduğu toplantı, meclis ve kurultaylara başkanlık yapması onun hâkimiyetinin sembollerinden biridir. Bu meclis ve toplantılarda bulunanların Türk devlet anlayışına uygun kurallara göre oturma kuralına orun denir. Orun, durulan yeri ve mevkii ifade etmekteydi. (İbn Mühennâ Lûgati; 1988: 53) Orun kimin nerde duracağı veya oturacağı yerin belirlenmesidir. Orunun reisi olan hükümdar ise durulacak ve oturulacak yeri yegâne belirleyen güçtür. Ülüş ise hükümdarın sofrasında bulunan yemekten devlet adamları ve boy beylerinin alacakları payın belirlenmesidir.

Eski Türk devletlerinde ordugâhda, otağda en yüksek mevkii ve rütbenin sahibi hükümdardır. Hükümdarın otağı (saray) bir orun yeridir, orun da tahtın bulunduğu yerdeki mevki düzenidir. (Ögel, 2000, c. VII: 95; Kafesoğlu, 2000: 244) Türk imparatorluk ananelerini muhafaza etmiş olan Türk hakanlıklarında hanın sarayında ve kengeşlerde, toylarda, törenlerde boy beyleri, komutanlar ve devlet adamlarının oturacakları yerler (mevkii-orunları) ve hükümdarın sofrasından alacakları paylar(ülüş) kesin protokol kuralları ile belirlenir. (İnan, 1998: 241)

ORUN VE ÜLÜŞ (MEVKİ VE PAY)

Türk devlet gelenekleri içerisinde orun ve ülüş ilk olarak Oğuz destanında görülmektedir. Orun sistemini tespit edip düzenleyenin, Oğuz Kağanın öldükten sonra hükümdar olan oğlu Gün Hanın ünlü veziri Irkıl hoca'nın olduğu kabul edilmektedir. Irkıl hoca ikili düzeni teşkil etmiştir. Oğuz destanında orun Üç-Ok ve Boz-Ok diye ayrılmıştır. Bu ikili yapının altında yirmi dört boy beyleri, komutanlar ve alt düzey rütbeli görevliler yer almıştır. Gün Hanla veziri Irkıl Hoca'nın başında bulunduğu orun sıralaması ise şu şekildedir. 1-Kayı ve Bayat, 2-Alka – Evli ve Kara-Evli, 3- Yazır, 4-Dodurga, 5-Avşar ve Kızık, 6-Bekder ve Karkın, 7-Bayındır ve Çepni, 8-Çavuldur ve Çepni, 9-Salur ve İmur, 10- Alayuntlu ve Ürker, 11-İğdir ve Böğdüz, 12- Ava ve Kınık(Oğuz Destanı, 1972: 52; İnan, 1998: 243) boylarıdır. Oğuz kağanın her oğlundan dört oğlu türemiştir. Oğuz Kağanın torunlarının oturacağı yerin belirlendiği düzenin adı “orun” dur.

Oğuz Kağanın ve yerine tahta oturan oğlu Gün Hanın ünlü veziri Irkıl hoca'nın kurmuş olduğu Üç-ok, Boz- ok düzeni, orunun temeli olmuştur ve orun Türk devletlerinde devam etmiştir. Türk devlet yönetimi doğu-batı, büyük- küçük olarak iki bölüme ayrılmıştır. Türk devlet yönetiminde memurlar sağ-sol, olarak iki bölüme ayrılırken halk da ak-kara olarak belirlenmiştir. (Kafesoğlu, 2000:271. Ak Hun- Kara Hun, Ak Hazar-Kara Hazar, Ak Kuman-Kara Kuman, Ak Ogur-Kara Bulgar, Ak Macar- Kara Macar, Ak Kıpçak-Kara Kıpçak) Hunlarda ise Sağ ve Sol Bilge beyliği olarak ikili düzen belirlenmiştir. Avrupa Hunlarında ise ikili düzen “kanat eliğ'leri” olarak kendini göstermiştir. (Priskos, 1995: 11; Hun Şan yüsü Mete kendi oğlunu Sol Hsien hükümdarı yapıyor.; Eberhard, 1942: 77) Göktürklerde ise Hunlarda görmüş olduğumuz sağ ve sol ikili düzeni devam etmiştir. (Chavannes, 2007:56. Gök Türk kağanı, 633- 635 yıllarında ülkesini on boya böldü. Her kabilenin onu yöneten bir beyi vardı. Hükümdar her boya bir ok vermişti. Onlara aynı zamanda on ok da denirdi. Bunlar her

kolda beş ok olmak üzere sağ ve sol bölümlere ayrılmıştı.) İkili düzende Oğuz boyları ise iç-dış Oğuz boyları olarak belirlenmiştir.

Eski Türk devlet geleneğinde hükümdarın ve devlet adamlarının oturacakları ve bulunacakları konum, orun ile tespit edilmiştir. Türklerde bütün toplantı, kengeş ve ziyafetler yemekli olarak toy şeklinde tertip edilmiştir. Türk devlet anlayışına uygun kurallara göre, hanedan üyelerinin veya devlet adamlarının hükümdarın sofrasında bulunan at veya koyundan belirlenmiş bir pay almasına ülüş denir. Ülüş kelimesi, “Ü” fiil kökünün, fiilden isim yapma eki “-lüş” ile türetilmiş isimdir. Ülüş kelime anlamı olarak pay (hisse) anlamına gelir. (Kâşgarlı Mahmûd, 2006: c. I, 62) Ülüşü belirleyip dağıtma yetkisine hükümdar sahiptir. Ülüş belirleyip dağıtma yetkisi hâkimiyetin sembollerinden bir tanesi sayılmıştır. Türklerdeki “ülüş”, töre ve gelenekler de bu protokolü düzenleyen bir töredir. Topluluk içindeki herkesin yeri, bu ülüş haklarına göre belirlenir. (Ögel, 1982: 81)

Oğuz boylarının Türkmenlerin geleneklerine göre, içtimalarda her boyun oturacak (işgal edecek) yeri, “damga”sı, “ongun”u ve hatta ziyafet için kesilecek hayvanın etinden alacak pay (ülüş)ları da Oğuz Kağanın oğlu “Gün Han” tarafından hükümdarlık sembolü olarak tayin edilmişti. (İnan, 1998:241) Gün Hanın veziri Irkıl hoca Türk orun sistemini tespit etmiştir. Irkıl hoca, hükümdarın sofrasında bulunan at etinden hâkimiyeti altında bulunan boylardan hangisine hangi parçayı ülüş olarak verileceğini hiçbir anlaşmazlığa mahal bırakmamak için şu şekilde tespit etti. “Bir toy yapılacağı zaman, iki at kessinler. Atı, oniki parçaya ayırsınlar. Atın birini “**Boz ok**” lara, diğerini de “**Üç ok**” lara versinler.” Irkıl hoca, “Hakanın yâda milletin büyüğünün payı ‘büyüğünün payı’ boyuna yakın olan bir arka kemiği, arkaya yakın olan bir sırt omurgası (döş) ve bir sağ kolu olsun. Diğer parçalar ise her boya ve Oğuz Kağanın oğullarına “**has ülüş**” olarak, ayrılıp, verilsin.” (Togan, 1972: 52; Ögel, 2001:287) Yani “ülüş” sistemi, Eski Türklerde ülkenin hükümdarın evlatları arasında paylaşırma geleneğinin bir parçası olduğu düşünülebilir. (Togan, 1981: 211; Gumilev, 2004: 80) Ülüş sistemi eldeki bilgilere göre hükümdarın bulunduğu toy veya yemekte kimin nerde oturacağı, ikram edilen at veya koyunun hangi parçasını yiyeceğini belirleyen bir nevi protokol yasasıdır. Tabii olarak bu yasanın uygulayıcısı hükümdardır.

Priskos ve İbn Fadlan, Orun ve Ülüşle ilgili günümüze kadar ulaşan değerli bilgileri kaydetmişlerdir. Avrupa Hun hükümdarı Attila’nın zamanında Hun ülkesine gelen Bizans elçisi Priskos “orun ve ülüşü” ayrıntılı olarak tasvir etmiştir. Priskos “çadırımıza döndüğümüz zaman Orestes’in babası gelerek Attila’nın bizi öğleden sonra üçte yemeğe davet ettiğini haber verdi. Davet sahibini bekleyerek saat üçte Batı Roma elçileri gibi davete icabet ettik. Kapının eşiğinde tam Attila ile karşı karşıya durduk. Oturmadan önce bunların örf ve âdetlerine göre Attila’ya selam vermek üzere sakiler elimize kadeh verdiler. Elimizde kadehlerle oturmadan önce selam verdik. Verileni içtikten sonra yemek sırasında oturmamız gereken iskemlelere oturduk. İskemleler her iki tarafta ve duvarın yanında idiler. Ortada bir divanda Atilla oturuyordu. Yemekte en hürmetli yer Attila’nın sağ tarafı idi. İkinci mevkii sol tarafı idi. Bizde sol tarafına oturduk. Fakat üstümüzde Berichus adlı İskit reisi bulunuyordu. Onegesius Atilla’nın sağ tarafına oturmuş, karşısında iki oğlu oturmuştu. En büyük oğlu ise Atilla’nın divanında ve belirli bir uzaklıkta oturmuş olup babasına saygıdan dolayı gözlerini öne eğmiş bulunuyordu. Hepimizin yerimize oturur oturmaz sakî geldi ve şarap dolu kadehi Atilla’ya verdi. Atilla bunu alıp sıraya göre ilk adamı

selamladı ve şerefine içti. Selamı alan, hemen ayağa kalkıyor ve içinceye kadar veya iade edinceye kadar bir yere oturmuyorlardı. Daha sonra ayağa kalkan, şarabı içmeden Atilla'ya sağlık diliyor sonra içip oturuyordu. Atilla'nın şarapçısı gittikten sonra diğer şarapçılar geldiler. Çünkü herkesin ayrı ayrı şarapçısı vardı. Böylece herkese ayrı bir şarapçı, şarap ikram etmekteydi. Bu suretle ikinci şahıs ve diğerlerin şerefine içildikten sonra sıra bize geldi. Bizim şerefimize de içildi. Sonra selam merasimi bitince sakiler çekildiler. Önce Atilla'nın önüne bir masa getirildi. Sonra diğer misafirlerin önüne de masalar konmaya başlandı. Üç veya dört adamın önüne bir masa kurulmuştu. Herkes konan yemekten yedi. İlk önce salona Atilla'nın hizmetçisi bir tepsi et ile içeri girdi. Sonrada bize hizmet edenler ekmek ve yemek getirdiler. Diğer İskitler'e ve bize gümüş tabaklarda, Atilla'ya ise tahta tabakta et getirmişlerdi.” (Priskos, 1995: 48)

Avrupa Hun imparatorluğunda Priskosun orun ve ülüşü mükemmel tasvirinden sonra bir başka kaynak Arap seyyah İbn Fadlan ise İdil Bulgar devletinde görmüş olduğu orun ve ülüş protokolünü net bir içimde anlatmıştır. İbn Fadlan “Bulgar hanı (Yiltivar) bizi çağırttı ve huzuruna çıktık. Çadırındaydı ve prenslerini sağına almıştı. Bizi soluna oturmaya davet etti. Çocukları önünde oturuyorlardı. O, ise Bizans nakışlarıyla kaplı bir tahtta tek başına oturuyordu. Sofranın kurulmasını emretti ve sofraya kuruldu. Sadece kızarmış et vardı. Bir bıçak aldı ve bir parça et kesip yedi, sonra ikinci bir parça kesti ve üçüncü bir parça kesti ve elçi Susan'a verdi. Parçayı alınca onun önüne küçük bir masa getirildi. Âdetleri böyledir, kral bir parça ikram etmeden hiç kimse yemeğe el uzatmaz. İkram edilen parçayı alır almaz da o kişinin önüne bir masa getirilir. Daha sonra, bana bir parça ikram etti ve bana da bir masa getirildi. Sonra dördüncü prene ikram etti ve ona bir masa getirildi, sonra çocuklarına ikram etti ve masalar getirildi. Her birimiz kendi önündeki masada yemeğini yedi, hiç kimse masasını başkasıyla paylaşmadı, birinin masasındaki yiyeceklerden bir başkası almıyordu. Sofradakilerin her biri, yemeğini bitirdikten sonra kalanları evine götürüyordu. Yemeğimizi bitirdikten sonra bal şerbeti getirtti ve bir kupa içti. (İbn Fadlan, 2005: 35) Elimizdeki kaynaklardan istifa ederek orun ve ülüşün nasıl uygulandığını bilmekteyiz. Orun ve ülüşün uygulanmasına Türk devletlerinde katıyetle dikkat edilmiş ve kuraları ihlal edenler hükümdarın şahsına karşı itaatsizlik ve saygısızlık etmiş olarak değerlendirilmekteydi.

Eski Türk devlet geleneğinde mevkii sahibi devlet adamları ve komutanlar önceden belirlenmiş yerlerine otururdu ancak bu yerlere oturmamak hükümdara saygısızlık ve itaatsizlik sayılırdı. Orun ve ülüş kurallarına göre yerine oturulmaz ve mevkiiinden daha yüksek bir yere oturulursa hükümdara saygısızlık ve isyan kabul edilirdi. Bu geleneğin daha geç dönemlerde uygulandığı görülmektedir. Selçuklu hanedanının atası sayılan genç Selçuk Bey, Oğuz Yabgu devletinde âdet gereğince saraya gitmiştir. Hatun ve çocuklarının üstünde bir mevkii'ye hükümdarın yanına oturmuştur. Onun bu hareketi sonucu başta Hatun olmak üzere, devlet adamları ve beylerin etkisi ile Oğuz Yabgu, Selçuk beyi kendine rakip görmeye başladı. Oğuz Yabgusu Selçuk beyi yok etmek için hazırlık yapmaya başladı, bunun üzerine Selçuk Cend şehrine göç etti. (Köymen, 1993: 12; Sevim ve Merçil, 1995: 16)

Orun ve Ülüş, üst düzey devlet görevlisi, bey ve komutanların görev mevkilerinin hükümdar tarafından dağıtılmasıdır. Kafesoğluna göre harp ganimetleri bölüşülürken her kabilenin “Orun ve Ülüşü” dikkate alınarak

ona göre pay verildiğine, mühim içtimalardan birinde Orun ve Ülüşünü kaybeden kabilenin yahut oymağın yaylak, otlak, av, vb. şeyler üzerindeki hukukunu kaybettiğini vesikalardan anlıyoruz. (Kafesoğlu, 2000: 244)

Sonuç

Sonuç olarak orun ve ülüş, eski Türk devlet anlayışında bir nevi protokol kurallarının uygulanmasıdır. Eski Türk devletinde tahta oturacak hükümdar dâhil devlet kademesinde göre alacak herkesin yeri ve sırası orun ve ülüş sistemi ile tespit edilmiştir. Eski Türk devletlerinde orun ve ülüş kuralları dikkatle uygulanmıştır. Bu kurallar çerçevesinde muhtemelen tahta oturacak hükümdar ve diğer devlet adamlarının yeri tespit edilmiştir. Bir nevi görev dağılımı orun ve ülüşle yapılmıştır. Orun ve ülüşle tespit edilen mevkilerde oturmayı reddetmek ise hükümdara itaatsizlik sayılmış ve reddeden kişi cezalandırılmıştır.

KAYNAKLAR

- CHAVANNES, Edouard;(2007) **Batı Türkleri (Çin Kaynaklarına Göre)**, Terc. Mustafa KOÇ, Selenge Yayınları, İstanbul.
- EBERHARD, W.:(1942)**Hsiung-nu'lar Hakkında Monografya**, TTK, Tercüme No: 40-90a
- GUMİLEV, L. N.:(2004)**Türkler**, Terc. D. Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, İstanbul.
- İBN FADLAN; (2005)**BİN YIL ÖNCE TÜRKLER VE ÖTEKİLER**,Terc. Sadık Şaşar, İstanbul.
- İBNİ MÜHENNÂ LÛGATİ; (1988)Terc. Abdullah BATTAL, TDK Yayınları, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir;(1998) **Makaleler ve İncelemeler I, II**, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim;(2000) **Türk Milli Kültürü**, İstanbul.
- KÂŞGARLI MAHMÛD;(1996) **Divanü'l Lugati't- Türk I, II, III**, (Terc. Besim ATALAY) Ankara.
- KÖYMEN, M. Altay;(1993) **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara.
- Oğuz Destanı; (1972)Zeki Velidî TOĞAN, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin;(1982) **Türklerde Devlet Anlayışı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin;(2001) **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- PRİSKOS;(1995) **Avrupa Hunları**, Terc. Ali AHMETBEYOĞLU, TDAV Yayınları, İstanbul.
- SEVİM, A. ve MERÇİL, E.:(1995) **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi;(1981) **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul.